

Estratègies dels joves front de les necessitats. El cas de Mallorca

Lluís Ballester Brage

RESUM

Es presenta un breu resum de les concepcions, metodologia i conclusions de la investigació desenvolupada com a tesi doctoral de sociologia i presentada a la Universitat Autònoma de Barcelona aquest any 2006. Els marcs de referència de l'anàlisi són la família i les formes de convivència, d'una banda; Mallorca, entesa com a societat diferenciada, per una altra. Però, abans dels estudis empírics, desenvolupats a partir de diverses fonts i amb múltiples metodologies complementàries (enfocament multimètode), es desenvolupa també una revisió de la construcció de l'objecte de coneixement. L'estudi del constructe sociològic denominat «joventut» permet plantejar la investigació des d'un enfocament crític.

L'anàlisi de la realitat social de Mallorca introdueix les anàlisis sobre les estratègies i trajectòries dominants entre els joves de l'illa, especialment, les estratègies desenvolupades davant les diverses situacions de necessitat. A partir d'anàlisis factorials i d'anàlisis de clúster, s'estableixen les tipologies bàsiques de subpoblacions de joves amb trajectòries diferenciades. Se seleccionen tres subpoblacions, entre les diverses situacions identificades: joves universitaris, amb trajectòries d'intensificació de la inversió en formació; joves amb trajectòries formatives i laborals precàries; finalment, s'analitza la subpoblació de dones joves dedicades a la pràctica de la prostitució.

Els tres grups són estudiats en detall, des d'entrevistes en profunditat i des d'una perspectiva comparativa, especialment, a partir de la seva participació o no en les diverses xarxes de relacions disponibles en la comunitat; així com a partir de l'anàlisi del discurs. En aquests últims treballs, desenvolupats amb l'anàlisi de correspondències així com en l'anàlisi, les estratègies dominants i la definició de subpoblacions joves, es basen les conclusions de la investigació. En aquest breu resum, solament es presenta una part del treball fet.

RESUMEN

Se presenta un breve resumen de las concepciones, metodología y conclusiones de la investigación desarrollada como tesis doctoral de sociología y presentada en la Universitat Autònoma de Barcelona este año 2006. Los marcos de referencia del análisis son la familia y las formas de convivencia, por un lado; Mallorca, entendida como sociedad diferenciada, por otro. Pero, antes de los estudios empíricos, desarrollados a partir de diversas fuentes y con múltiples metodologías complementarias (enfoque multimétodo), se desarrolla también una revisión de la construcción del objeto de conocimiento. El estudio del constructo sociológico denominado «juventud» permite plantear la investigación desde un enfoque crítico.

El análisis de la realidad social de Mallorca introduce los análisis sobre las estrategias y trayectorias dominantes entre los jóvenes de la isla, en especial, las estrategias desarrolladas ante las diversas situaciones de necesidad. A partir de análisis factoriales y de análisis de clúster se establecen las tipologías básicas de subpoblaciones de jóvenes con trayectorias diferenciadas. Se seleccionan tres subpoblaciones, entre las diversas situaciones identificadas: jóvenes universitarios, con trayectorias de intensificación de la inversión en formación; jóvenes con trayectorias formativas y laborales precarias; finalmente, se analiza la subpoblación de mujeres jóvenes dedicadas a la práctica de la prostitución.

Los tres grupos son estudiados en detalle, desde entrevistas en profundidad y desde una perspectiva comparativa, en especial, a partir de su participación o no en las diversas redes de relaciones disponibles en la comunidad; así como a partir del análisis de su discurso. En estos últimos trabajos, desarrollados con el análisis de correspondencias, así como en los análisis sobre las estrategias dominantes y la definición de subpoblaciones jóvenes, se basan las conclusiones de la investigación. En este breve resumen, solo se presenta una parte del trabajo realizado.

I. MARC DE L'ESTUDI

El treball d'investigació que presentam neix d'inquietuds i conviccions relacionades amb una determinada concepció de la tasca sociològica. Les inquietuds es podrien resumir en la comprensió que fan i per què ho fan els individus en situacions de necessitat, a partir de la concepció de les estratègies d'aquests agents individuals en el marc de les estratègies familiars i socials. Les conviccions es poden resumir en l'afirmació que hi ha una relació sistèmica entre el que fan els individus i les estructures i processos socials que els envolten. Aquestes qüestions no són noves, ja varen ser plantejades per Bourdieu i altres autors, de tal manera que aquesta investigació no pot deixar d'establir les relacions i diferències amb els models de referència per analitzar les estratègies.

No s'analitza tot tipus d'agents, només els considerats joves. No s'analitzen tot tipus d'accions, sinó les considerades com a centrals (formatives, laborals i relacionals). No s'analitzen tot tipus de contextos i processos socials, sinó principalment els relacionats amb les famílies.

El manament social de «viure en família» es pot interpretar com una norma universal. La família s'institueix per garantir la reproducció social, per a la transmissió hereditària, tant de la riquesa com de la concepció de la joventut, del capital econòmic, cultural i simbòlic. Per això, té sentit estudiar les estratègies¹ que desenvolupa la família per aconseguir, com a mínim la reproducció. Un dels indicadors de l'èxit o fracàs d'aquestes estratègies s'observa en els joves, és a dir, en la manera que els joves compleixen amb el manament social de viure en família i de guanyar-se la vida és un dels principals indicadors que s'han desenvolupat estratègies familiars correctes, adaptant-les als canvis socials, econòmics i culturals.

És en aquestes famílies en què els joves aprenen a ser agents socials, en què aprenen les maneres de diferenciació i les pràctiques econòmiques i no econòmiques que reproduïxen l'ordre social. Entenem que, a ser jove, s'aprèn. El jove és socialitzat perquè s'acostumi a viure com ho ha fet en la seva família. El jove s'habitua a ser jove, a acceptar la precarietat o l'abundància, la falta de diner o la possibilitat d'aconseguir-lo amb activitats no normatives. El conformisme, relativament automàtic, es tradueix en conductes de tipus diversos. El jove està construït socialment com a jove. La construcció de la joventut des de la mirada de l'investigador ha privilegiat «la manca», l'«encara no» de ser jove, com a criteri de diferenciació i ha contribuït a estigmatitzar o estereotipar la joventut. Aquí ens proposam reconstruir aquesta mirada des de la construcció que des de la seva pròpia situació efectuen els joves. S'han intentat identificar alguns d'aquests criteris diferenciadors en les històries de vida, a descobrir els béns que es juguen en aquest camp i que generen un interès per la seva adquisició, a precisar les institucions i organitzacions que intervenen (i interfereixen) en aquest camp i contra les quals, moltes vegades, es lluita per imposar les definicions de les estratègies i comportaments que es consideren legítims per als quals estan en aquesta situació.

¹ La concepció que es manté sobre les estratègies les considera com un conjunt d'accions determinades, les quals produeixen un resultat, satisfactori o no per a l'agent. Si aquestes accions estiguessin sempre orientades en una determinada direcció, de forma conscient, es tractaria d'un projecte. Tots els projectes inclouen estratègies, però no totes les estratègies constitueixen projectes. Aquesta concepció es desenvolupa posteriorment a partir dels treballs de Pierre Bourdieu.

La joventut s'ha construït com a àmbit amb autonomia relativa en el qual institucions diverses lluiten per accedir a la representació dels joves: les institucions estatals i administracions, alguns cultes religiosos, i recentment, les ONG (organitzacions no governamentals). Sens dubte, l'acció d'aquestes institucions i organitzacions diverses constitueixen un recurs i poden conformar un focus d'interès per desenvolupar estratègies familiars en famílies amb joves, però això no significa una acceptació entre els joves dels criteris que aquestes institucions i organitzacions els intenten imposar. La no acceptació és sentida i conceptualitzada com a «resistència» al canvi per aquells que en desplegar la seva pròpia estratègia «d'ajuda» reben el rebuig dels criteris que solapadament s'intenta imposar, dels propis criteris de diferenciació que implícita o explícitament els imposa qui fa l'ajuda.

D'aquesta manera ens vàrem proposar estudiar les estratègies familiars en famílies amb joves. Una primera pregunta que pot semblar innecessària és si són els joves un sector social «exclòs» fins i tot, es podria discutir si existeixen com a sector social. La primera qüestió sembla innecessària perquè no pot generalitzar-se i perquè la pregunta es relaciona amb una hipòtesi exagerada. És cert, però aleshores per què es parla tant de la inserció, de la inclusió dels joves. El concepte d'exclusió social només pot comprendre's adequadament en relació amb l'oposat, la inclusió social, que significa englobar el conjunt de la població en el sistema d'institucions socials per participar en els seus «beneficis». La inclusió és una conseqüència del reconeixement ple de la ciutadania, entesa com l'exercici universal del «dret a tenir drets».

La nostra investigació, de les estratègies en famílies amb joves, reconeix en la perspectiva teòrica de Pierre Bourdieu la seva inspiració, desenvolupant l'estudi amb mètodes quantitius i entrevistes en profunditat i històries de vida.

L'estudi de les estratègies s'ha destacat com una via teòrica i metodològica fèrtil ja que ha permès unificar sota un concepte integrador molts comportaments (econòmics, socials, culturals, demogràfics) que s'estudiaven de forma independent i integrar, al seu torn, els diferents enfocaments psicosocials, antropològics, sociològics proporcionant un criteri per sistematitzar part del coneixement teòric i metodològic. La perspectiva analítica, a la qual habitualment va estar associat l'estudi de les estratègies, és la de l'estudi dels «estils de comportament». Les estratègies, en aquest context teòric convencional, es relacionen fonamentalment amb els comportaments que els agents socials desenvolupen per constituir i mantenir unitats familiars en el si de les quals s'assegura la reproducció biològica i psicològica dels seus membres i en què s'assegura la incorporació de pràctiques econòmiques i no econòmiques que garanteixen la reproducció social. La manera d'explicar les estratègies, que des d'aquesta perspectiva s'estableix, és desenvolupada en una doble orientació contradictòria:

a) Hipòtesi de les estratègies com a comportaments informats

D'una banda, es considera que els «estils de comportament» són un resultat de transaccions diverses entre els agents i l'entorn. D'aquesta manera, els estudis que privilegien aquesta relació, estudien les estratègies a partir dels estils de comportament de cada un dels familiars: inserció laboral, adquisició de capital formatiu, etc.

b) Hipòtesi de les estratègies com a accions condicionades

Per altra banda, es considera als estudis convencionals que les estratègies familiars típiques de cada classe social estan plenament condicionades per l'estructura i dinàmica econòmica i social en una situació històrica particular. D'aquesta manera s'enfoquen aquells aspectes de les estratègies familiars que serveixen per mostrar la importància de la determinació exterior.

A partir dels treballs de Bourdieu, s'ha intentat mostrar com hi ha una possible concepció alternativa: ni basada en agents plenament lliures ni explicant les estratègies com a resultats mecànics de la determinació exterior. És innegable la relació de les estratègies familiars amb l'estructura de classes (Lapierre-Adamczyk i Marcil-Gratton, 1995) i la relació sistèmica entre aquestes classes en una situació històrica particular. També és innegable que els individus tenen un cert marge de decisió. Però, la combinació de les dues hipòtesis anteriors, tal com estan formulades, és impossible, pel caràcter contradictori i mútuament exclouent.

Per resoldre aquesta falsa dicotomia, sembla fructífer apropar-nos a les estratègies familiars des de la perspectiva teòrica de Pierre Bourdieu, que ens permet estudiar les estratègies en relació amb l'espai social. Seguint a Bourdieu, es pot definir com a estratègia les pràctiques dels agents quan estan dirigides a defensar els interessos de la posició en un determinat camp social. No es tracta d'una elecció racional com a càlcul de mitjans a fins, ni com a irracional. L'estratègia, en aquest sentit, és producte del «sentit pràctic», del coneixement del joc que es juga socialment i de les possibilitats d'innovació que li planteja cada situació a l'agent. Com els camps estan travessats per l'estructura objectiva de l'espai social en classes socials, també les estratègies poden ser destinades a mantenir o millorar la posició dels agents, de les famílies o grups en l'estructura de relacions de classe.

Hi ha diversos tipus d'estratègies, però les dominants són les estratègies de reproducció que es poden definir com el conjunt de pràctiques diferents, per mitjà de les quals els individus, els grups o les famílies tendeixen de manera conscient o inconscient a conservar o augmentar el seu patrimoni i, correlativament, a mantenir o millorar la posició en l'estructura de les relacions de classe. La família² és el lloc per excel·lència de l'acumulació de capital de diferents espècies i de la transmissió entre generacions, per això és el subjecte principal de les estratègies de reproducció. Això pot observar-se en la transmissió del nom de família, el cognom, element principal del capital simbòlic hereditari que és la base per a transmetre el patrimoni, el conjunt fonamental del capital econòmic i simbòlic.

D'aquesta manera, es pot definir com a estratègia de reproducció familiar al conjunt de pràctiques de subsistència, contenció familiar, de diferenciació i ascens per mitjà de les quals les famílies tendeixen de manera conscient o parcialment inconscient a conservar o augmentar el patrimoni i, correlativament, a mantenir o millorar la posició en relació amb la seva posició en l'estructura de les relacions de classe.

² Els termes família i llar s'empren pràcticament com sinònims en els darrers vint anys (Allan i Crow, 1989; Mallett, 2004). Així, una llar es considera com a tal només si una família viu en ella, si no, és només un habitatge. No obstant això, la identificació de llar amb família dona lloc a confusió: només perquè una família consta de diverses persones en estreta relació no s'ha de deduir que una llar també ho és. En aquest treball es parla de família conscientment, ja que encara que no hi hagi convivència a la mateixa llar, la família exerceix la seva influència i continua actuant com a agent privilegiat en la definició i implementació de les estratègies.

En les estratègies, revelades mitjançant anàlisi estadística, entrevistes en profunditat i anàlisi d'històries de vida, es pot visualitzar un canvi qualitatiu en la joventut i en les maneres que les famílies d'origen s'organitzen i actuen quan estan formades per joves o inclouen joves. En la trajectòria familiar, les estratègies personals dels seus membres poden ser explicades també per la influència de diverses conjuntures per les quals el país ha passat, com el procés de transició democràtica (des de 1975 fins a 1982), el període de polítiques socialdemòcrates (de 1982 a 1992), la crisi del model socialdemòcrata (de 1993 a 1996), el desenvolupament de les polítiques conservadores i l'aprofitament del nou cicle expansiu (de 1996 a 2001). Els avenços aconseguits en matèria social en el període de polítiques socialdemòcrates, per exemple, van contribuir de manera decisiva a mantenir l'esperança de canvi de les condicions de vida dels joves. Actualment, amb el desmantellament d'algunes de les estructures de benestar, l'acció política s'ha subordinat als manaments de l'economia, i els marges d'autonomia que disposen els governs autonòmics o locals. Si en la dècada del setanta i vuitanta la política «sobreideologitzà» les relacions socials, a partir de la dècada del noranta es viu un procés de «sobreconomització» de la vida social.

El relatiu desmantellament de l'Estat de benestar, conforme als nous imperatius econòmics dels anys 90, ha generat una nova destinació de la joventut: també s'ha privatitzat. Pareix que, fins i tot, augmenten els defensors de la idea que les organitzacions privades i altres agències socials no estatals serien més eficients en l'administració dels pocs fons destinats a la joventut. La política és un camp en el que també s'influeix sobre les estratègies.

Aquest estudi intenta analitzar justament tots aquests factors. Després de fer els primers treballs sobre estratègies dels joves, ens vàrem reafirmar en la rellevància sociològica d'aquest estudi. La reafirmació ve avalada tant per l'estreta relació que les estratègies tenen amb algunes de les principals inquietuds teòriques actuals en el camp de la sociologia (els debats sobre l'estructura social, sobre la interacció, etc.); pel que pot suposar de contrast de les diferents teories sociològiques sobre el grau i naturalesa de l'activitat social al llarg del temps; així com pel que podia representar pel que fa al replantejament de l'activitat política. No obstant això, l'amplitud del tema és tan gran que una de les primeres tasques amb les quals ens hem hagut d'enfrontar a l'hora de plantejar aquesta investigació és la delimitació del camp d'estudi. La primera alternativa sobre la qual s'havia de prendre una decisió va ser entre el plantejament d'un estudi general sobre les estratègies, l'elecció d'un aspecte concret de les mateixes o el tractament d'un tipus d'agents. Encara que amb les limitacions que s'exposaran a continuació, hem optat per l'última de les opcions, centrant-nos en la població jove de les Illes Balears entre 1996 i 2001. A pesar del risc que comporta abordar un tema tan ampli i complex com aquest des d'un plantejament sectorial, ens hem decidit per aquesta opció. La raó principal que ens ha impulsat a això és, sobretot, que aquesta elecció ens obligava a plantejar-nos, com un model teòric, analític i metodològic general, és aplicat a un conjunt d'hipòtesis concretes.

En l'àmbit més general, el nostre objectiu es podria resumir en el coneixement no només de les principals estratègies dels joves en un territori i en un període delimitat, sinó també de la naturalesa de les mateixes, les causes principals que les han provocat, els mecanismes a través dels quals s'han portat a terme i els efectes que han tingut. De qualsevol manera, cal deixar clar des d'ara mateix que importants temes que, en principi, entraven dintre el camp d'interès de la investigació han hagut de quedar en la reserva per a una pròxima ocasió, per evidents raons d'extensió. Així, per exemple,

l'acostament al debat sobre la diferenciació de les estratègies segons els patrons de gènere; l'estudi de la influència de les diferències interterritorials sobre les estratègies, aprofundint en la influència dels models culturals; la problemàtica de la immigració, en els seus diversos tipus, en relació amb els canvis de les estratègies; la comparança amb la situació d'altres països; etc., són alguns exemples dels molts i importants temes que no entren dintre el contingut d'aquesta investigació, alhora que constitueixen un projecte de continuïtat investigadora durant un temps relativament perllongat.

2. METODOLOGIA

La metodologia dels estudis fets és **multimètode**, perquè s'hi consideren enfocaments qualitius i quantitius. És evident que en cada estudi, segons els plantejaments i objectius, cada una de les escales de la recollida de dades, els instruments de treball, les fonts i els mètodes a utilitzar han de ser diferents, en correspondència als diferents objectius que es volen assolir. Per conèixer la realitat actual dels joves i de les seves famílies a Mallorca s'ha d'utilitzar necessàriament una pluralitat de fonts inconnexes. A part de les dades estadístiques institucionals,³ hi ha diversos estudis parcials, amb metodologia diferent, que permeten tenir un quadre bastant complet sobre un aspecte determinat en un moment concret. Però no hi ha estudis específics sobre joves que permetin tenir una visió general amb una perspectiva longitudinal i evolutiva.

En la metodologia es pot parlar de dos moments diferenciats, primer dels treballs preparatoris; després, dels treballs fets en base als treballs preparatoris. Els primer varen ser presentats en la Memòria d'investigació i aquí només se n'explica el plantejament.

La **unitat territorial de referència** al llarg de tota la investigació és Mallorca. La diversitat de realitats socioculturals de les illes, així com la dificultat d'accés a les fonts de dades i als informants, va motivar l'elecció, confirmada posteriorment a partir de les anàlisis sobre el mercat de treball, la dinàmica poblacional i la dinàmica sociocultural de Mallorca.

El **període de referència** de tota la investigació és de 1996 a 2005. La darrera dècada ha estat un període de canvi intens a tot l'Estat, però viscut de forma especial a les illes per diverses circumstàncies (primera alternança política en el Govern de les Illes; intensificació de la immigració estrangera; etc.), factors que s'han de tenir presents per anslitzar les estratègies. També s'ha considerat aquest període per poder comprendre les trajectòries desenvolupades pels joves informants i les seves famílies.

La **població objecte d'estudi**, en el marc general (Mallorca), és el conjunt de joves compresos en els grups d'edat de 15 a 29 anys. Hi havia un problema de delimitació. En aquest cas la fixació dels 15 anys és més que justificable tant per raons de caràcter psicològic com també social, sobretot tenint en compte l'estructura del sistema educatiu i la legislació laboral. Allà on la delimitació es fa més problemàtica és per determinar l'edat superior. Hi ha estudis que han comprès com a edat màxima a tenir en compte els 24 anys, uns altres estiren la cohort fins als 29 anys, per exemple:

³ Després es fa una presentació de les principals fonts de dades.

Estudi	Responsable	Límits d'edat
Estudio Joventut 1989	Centro de Investigaciones Sociológicas (CIS)	15 a 29 anys
Valores y dinámica intergenerac. 1994	CIS	15 a 24 anys
Jóvenes españoles 1994	Fundación Santa María	15 a 24 anys
Expectativas y preocupaciones sociales de los jóvenes 1996	CIS	15 a 29 anys
La inserció sociolaboral dels joves des Raiguer de Mallorca 1996	Mancomunitat des Raiguer de Mallorca	15 a 24 anys
Informe Juventud en España 1996	Instituto de la Juventud. Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales	15 a 29 anys
Viure al dia. Condicions d'existència, comportaments i actituds dels joves catalans. Informe sobre la joventut catalana a 2001 (Serracant, 2001)	Secretaria General de Joventut. Departament de la Presidència. Generalitat de Catalunya	15 a 29 anys
Joves balears (Elzo, 2002)	Fundació Sa Nostra	15 a 24 anys
Jóvenes españoles 1994	Instituto de la Juventud. Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales	15 a 29 anys

Com es pot observar en aquesta selecció d'estudis de referència, el període seleccionat de forma dominant és de 15 a 29 anys, en el capítol següent comentarem aquesta tradició dels talls per edats. En la nostra investigació, s'ha considerat que, en un estudi general de les diverses realitats de la població jove a Mallorca, el més adequat era no deixar fora de l'estudi cap dels grups d'edat (15-29), però en la part final de l'estudi, quan es desenvolupin les comparacions del grups, es passarà a un grup més restringit, considerant les edats entre 18 i 29 anys. L'explicació és que per analitzar les estratègies i trajectòries dels joves és necessari considerar-les quan ja estan clarament definides i això no es pot observar fins als 18 anys.

Mètodes i fonts d'informació de la investigació dels treballs preparatoris

Per tal de posar les bases de la investigació, es va fer un treball d'anàlisi de dades a partir dels estudis sobre els joves fets l'any 1997 (Ballester i March, 1998). Igualment es va construir una mostra estructural de 46 individus, a partir de la base de dades original d'aquest estudi general sobre els joves. Les dimensions mínimes de la mostra estructural, definides prèviament, establien límits entre un mínim de 32 individus (8 per cada un dels quatre clústers) i un màxim de 48 individus (12 per a cada clúster). El requisit era la presència d'equilibri per sexe i grups d'edat, així com presència de Palma i de la resta de municipis de l'illa de Mallorca.

Els individus seleccionats aleatòriament, amb una única restricció: que la residència fos qualsevol municipi de Mallorca, varen ser localitzats a partir de les dades disponibles (fulls de control de l'enquesta de 1996: telèfon, adreces).

La mostra estructural de 46 individus va ser seleccionada, com s'ha dit, aleatòriament, però respectant els criteris d'equilibri per edat i sexe que s'havien definit prèviament. La mostra empírica restà formada de la manera següent:

- Sexe: 24 homes (52,2%) i 22 dones (47,8%)
- Edats: 24 de 20 a 24 anys (52,2%) i 22 de 25 a 29 anys (47,8%)

A partir de les dades ja disponibles i de les enquestes i entrevistes en profunditat, es va delimitar l'estudi que a continuació es desenvolupa.

En la investigació que aquí es presenta, s'integren tots els aprenentatges i resultats de la fase preparatòria, així com un conjunt d'estudis i treballs que conformen la investigació. A continuació se'n presenta cada un.

a. Els joves a Mallorca

Objectius

Conèixer quines són les característiques dels joves a Mallorca en els darrers 10 anys (1996-2005), així com les principals tendències i processos que emmarquen i expliquen les estratègies i trajectòries desenvolupades.

Mètode

Anàlisi de diverses fonts de dades disponibles a Mallorca, en especial les de l'Institut Balear d'Estadística (IBAE),⁴ el Servei d'Ocupació de les Illes Balear (SOIB),⁵ la Universitat de les Illes Balears (UIB)⁶ i la resta de l'Administració pública present a Mallorca⁷ i a altres organismes.⁸ Sempre s'han utilitzat dades secundàries, distribuïdes al públic o no, presentades en format de base de dades sense tractaments o en taules ja construïdes.

S'han utilitzat també les bases de dades dels dos estudis fets entre 1996 i 2005. Com a estudis generals més recents comptam amb l'*Estudi sociològic sobre els joves de les Illes Balears* (Ballester, i March, 1998), publicat per la Direcció General de Joventut i Família de la Conselleria de Presidència del Govern Balear i elaborat per un equip de la UIB; juntament amb l'estudi titulat: *Anàlisi de la realitat social dels joves a les Illes Balears* (AA VV, 2005), també encarregat per la Direcció General de Joventut de la Conselleria de Presidència i Esports del Govern de les Illes Balears. Per fer aquesta

⁴ Cens de Població i Habitatge/Revisions padronals.

⁵ Registres d'atur i informació sobre el mercat de treball.

⁶ Vegeu: Ballester (2001) i Ballester (2004).

⁷ En especial: Direcció General d'Educació de la Conselleria d'Educació i Cultura (Registres educatius); Administració Perifèrica de l'Estat (Enquesta de Població Activa).

⁸ Consell Econòmic i Social de les Illes Balears, Gabinet Tècnic de Comissions Obreres de les Illes.

investigació, s'ha pogut comptar amb els fitxers de les dades originals dels dos estudis, la qual cosa ha facilitat la realització de part de les anàlisis.

El primer estudi es basa en una enquesta que es va dur a terme durant el primer semestre de 1997 entre 1.344 joves (de 15 a 29 anys) residents i censats a les Illes Balears. L'índex d'error de la mostra global és de +2,7%, amb una probabilitat de $p=q=50$ (nivell de confiança del 95,5%).

El segon estudi es basa en una enquesta que es va dur a terme del 14 de desembre de 2004 al 14 de febrer de 2005, entre 1.523 joves (de 15 a 29 anys) residents i censats a les Illes Balears. L'índex d'error de la mostra global és de +3,0%, amb una probabilitat de $p=q=50$ (nivell de confiança del 95,5%). La informació bàsica s'ha completat amb altres fonts ja elaborades, quan n'hi havia, per tal d'aprofundir més en els aspectes centrals de la realitat juvenil.

b. Les estratègies familiars i socials dels joves

Objectius

- Contrastar les hipòtesis sobre la realitat diferencial dels joves a Mallorca.
- Contrastar les hipòtesis sobre el desenvolupament de les estratègies familiars.
- Identificar els grups diferenciats de joves, considerant-ne la situació social, les estratègies i trajectòries desenvolupades.
- Analitzar la consistència de les trajectòries al llarg del temps, identificant les estratègies determinants de les trajectòries diverses, així com les variables dominants.

Mètode

Anàlisi de les dades de l'EPA del segon trimestre de 2004, a partir d'una explotació pròpia de la base de dades distribuïda.

Anàlisi de les dades del *Panel de Hogares de la Unión Europea* (PHOGUE) (European Commission, 2001).⁹

Anàlisi de clústers sobre les bases de dades de les enquestes de joves (Ballester i March, 1998; AA VV, 2005). L'objectiu principal que es planteja amb l'aplicació de l'anàlisi tipològica és fer un tractament diferenciat de les possibles trajectòries i estratègies dels subgrups o segments que constitueixen la població jove de Mallorca. L'anàlisi general, com un tot integrat, d'una població a la qual hi ha indicis raonables que les diferències són substancials, constitueix una abstracció teòrica que, en darrer terme, només ajuda a ocultar les diferenciacions de la població estudiada. Per dur a terme aquesta anàlisi, es parteix d'un procediment de classificació que agrupa els individus en funció de la seva coincidència o proximitat amb relació a una sèrie de variables que, a la vegada, distingeixen uns grups dels altres. Es tracta d'arribar a una solució a la qual l'heterogeneïtat dins cada grup sigui mínima i, pel contrari, màxima entre cada un dels grups.

⁹ Les dades i part de l'anàlisi els distribueix l'INE: <<http://www.ine.es/prodyser/catalogo/consumo.htm>>.

Entrevistes en profunditat a 46 individus, desenvolupades en la fase de preparació de la investigació, per tal de poder complementar l'anàlisi estadística amb una primera exemplificació de trajectòries.

c. Tres maneres diferents de ser joves

Objectius

- Contrastar les hipòtesis sobre la diferenciació de les formes de ser joves. Les subpoblacions de joves es caracteritzen per desenvolupar trajectòries clarament diferenciades, en el marc de famílies amb estratègies diferents.
- Mostrar la diferenciació de les formes de relacionar-se amb les xarxes socials dels diversos grans grups de joves.
- Analitzar els discursos com a exemplificació de les diferències dels diversos grans grups de joves.

Mètode

Selecció de tres grans grups diferenciats de joves, d'acord amb el posicionament i les trajectòries desenvolupades:

1. la trajectòria d'especialització en cicles educatius de llarga durada;
2. la trajectòria dels treballadors i les treballadores joves en situacions precàries, no només vulnerables sinó ja precàries;
3. la trajectòria de les dones dedicades a la prostitució com a estratègia de manteniment.

Anàlisi de la realitat diferencial a partir de les dades de la Universitat de les Illes Balears (UIB), de l'Administració pública present a Mallorca¹⁰ i altres organismes.¹¹

Anàlisi d'enquestes i entrevistes en profunditat a tres mostres estructurals.¹² S'han fet 32 entrevistes a universitaris (de diverses àrees d'estudi i diversos cursos), 35 a treballadors que complien els criteris d'inclusió com a treballadors en precari i 17 a dones joves dedicades a la prostitució. Tots els subjectes foren seleccionats mitjançant dissenys de mostres estructurals, contactats per procediments parcialment aleatoritzats i entrevistats en sessions repetides. El total de la mostra d'aprofundiment (84 joves), representa més de 250 hores de registres d'àudio, transcrites posteriorment en registres de text i sistematitzats mitjançant anàlisi amb dos programes informàtics (Nudist-QSR i SPSS), per fer les anàlisis qualitatives i les anàlisis quantitatives a partir de les variables construïdes al llarg de la sistematització de les dades.

Criteris de les mostres estructurals. Per a cada estudi concret sobre les estratègies i trajectòries dels tres grups, la delimitació ha estat diferent. En conjunt, s'ha optat per seleccionar joves, dels dos sexes, entre els 18 i els 29 anys. Els motius principals són dos, primerament perquè es tracta de

¹⁰ En especial: SOIB i INEM, sobre mercat de treball.

¹¹ Consell Econòmic i Social de les Illes Balears, Gabinet Tècnic de Comissions Obreres de les Illes, Metges del Món, Creu Roja.

¹² El detall de les tres mostres estructurals es presenta en la publicació completa de l'estudi.

joves amb una trajectòria ja definida. Segonament, perquè amb aquests límits d'edat es podia identificar un any de referència (1996),¹³ en què tots estaven estudiant, més un any (2004)¹⁴ en què ja hi havia diferenciacions clares que podien servir com a punt de comparació de les trajectòries en els darrers deu anys (1996-2005).

La mostra d'aprofundiment seleccionada per a l'estudi dels grups no ha estat una mostra estadística, per problemes de tipus diversos:

- problemes de recursos: el cost d'una enquesta estratificada de cada grup, comparables en fiabilitat a les de 1997 i 2005 és impossible d'assumir sense suport institucional;
- problemes de disseny de la investigació: una mostra estadística s'ha de tractar amb instruments tancats, especialment mitjançant l'enquesta estadística; aquest requisit limita la possibilitat de fer correccions i ampliacions de les informacions a partir de les entrevistes, tal com sí s'ha pogut fer aquí (amb doble entrevista);
- problemes metodològics: l'enfocament d'aquest estudi no requereix tant descripcions estadísticament sofisticades com arguments i comprensions que només són possibles a partir de les entrevistes, complementades amb l'enquesta. A més, la dificultat per completar mostres estadísticament significatives, en grups com els joves treballadors en situacions precàries i joves dedicades a la prostitució, fa quasi impossible aquest plantejament.

Finalment, es va optar per mostres estructurals que, a partir de l'anàlisi tipològica (quatre clústers no jeràrquics, no imbricats), permetessin mantenir la representació dels tres grups definits per a l'exemplificació, respectant tots els criteris anteriors: complementació de tècniques (entrevista i enquesta; diverses sessions d'entrevista; baix cost; etc.). La mostra estructural va ser seleccionada de forma parcialment aleatòria, amb dues mostres de substitució, a partir de tres bases de dades diferenciades:

- Dades de matrícula dels joves estudiants universitaris a la UIB de 2003-2004, gestionades per l'Oficina de Planificació i Prospectiva de la UIB, la qual va fer, exclusivament per aquest estudi, una selecció de 50 casos (més una mostra de 10 casos per substitucions), 12 de cada una de les cinc grans àrees incloses a la UIB: ciències experimentals, matemàtiques i carreres tecnològiques, biosanitàries, humanístiques i socials. La selecció feta només considerava l'alumnat resident a Mallorca i estava equilibrada per sexe. Dels cinquanta casos necessaris, tot i la mostra de substitució, només vàrem poder completar les entrevistes i enquesta de 32 casos. Altres quatre o cinc casos es podien haver «salvat», però amb dades i informacions parcials, la qual cosa obligava a canvis constants de la mostra.
- Dades de joves treballadors en situacions de precarietat. També es varen cercar dades sobre joves que complissin almenys quatre de les cinc condicions que definien aquest grup: (1) manca de capital formatiu, (2) presència d'importants períodes d'atur al llarg de l'any, (3) trajectòria erràtica o semierràtica, (4) limitat suport familiar (sigui per la immigració d'una altra comunitat o d'un altre país, sigui per les dificultats de la família), (5) limitada possibilitat d'aprofitar les xarxes de relacions comunitàries. Al final, els interlocutors que varen acceptar fer la proposta

¹³ Dades de l'enquesta general a les Illes Balears (Ballester i March, 1998).

¹⁴ Dades de l'enquesta general a les Illes Balears (AA VV, 2005).

als joves que anaven a fer consultes foren els serveis de Comissions Obreres i dues oficines territorials d'orientació sociolaboral (Calvià i Binissalem).¹⁵ De tots els subjectes que acceptaren la proposta de col·laboració (47), només en finalitzaren l'estudi 35 joves. Com es pot concloure fàcilment, aquesta és una mostra autoseleccionada, no totalment aleatòria; però, en qualsevol cas, no s'hi ha introduït cap biaix en la selecció per part de l'investigador.

- Dades de les històries de vida fetes pel mateix grup d'estudi de la prostitució juvenil femenina del qual forma part l'investigador. La selecció dels casos que s'havien d'entrevistar i completar les recollides de dades, es va fer a partir dels casos analitzats fins a 2003-2004, dels quals es varen seleccionar 30 que complien les quatre condicions necessàries: (1) residir encara a Mallorca; (2) parlar almenys castellà, encara que fos de manera precària (per poder fer les entrevistes amb garanties d'enteniment); (3) disposar d'un lloc de trobada adient per poder desenvolupar les sessions d'entrevista; (4) no exigir cobrar per fer les dues sessions mínimes necessàries.¹⁶ De tots els casos seleccionats, només 17 varen completar totes les aportacions d'informacions i dades.

Les dimensions mínimes de la mostra estructural total, definides prèviament, establien límits entre un mínim de 60 individus (20 de cada un dels tres grups) i un màxim de 150 individus (50 de cada grup), finalment es va poder arribar a treballar amb una dimensió mitja: 84 casos, restant representat per sota del límit inicial el darrer grup. El requisit era la presència d'equilibri per sexe, en els dos primers, i dels grups d'edat (18-23 i 24-29) en els tres grups; així com la no concentració en Palma dels casos, és a dir, que hi hagués presència de la resta municipis de l'illa de Mallorca, almenys en un 30% de la mostra total.¹⁷ En la secció 6.1, es presenta la mostra empírica final, detallant les seves característiques.

Anàlisi de les xarxes de relacions. Fet a partir de les mostres estructurals, utilitzant una entrevista estructurada sobre la base d'una versió adaptada als joves de la coneguda enquesta OARS, desenvolupada per la Duke University, (1978) per a persones majors. L'adaptació pròpia es va fer canviant l'orientació de totes les preguntes específiques per a persones majors. L'entrevista resultant, complementada amb les dades de l'enquesta, permet una anàlisi bàsica de les xarxes en una població jove i permet normalitzar les respostes i tractar-les estadísticament, a la vegada que són interpretades des de criteris qualitius.

Anàlisi del discurs. Es va fer una anàlisi de correspondències basada en les respostes a dues preguntes específiques de l'entrevista. El programa Nudist*QSR va permetre identificar cada paraula com una unitat i constituir d'aquesta manera una base de dades de termes que poden ser associats a significats rellevants, per això es varen fer possibles certs càlculs; en primer lloc, càlculs de freqüències dels termes, és a dir, quines són les paraules més utilitzades pels propis subjectes quan responen a cadascuna de les preguntes; posteriorment, una anàlisi més sofisticada dels patrons de discurs grupal.

¹⁵ Aquesta oficina dóna servei a 11 municipis de la Mancomunitat des Raiguer de Mallorca.

¹⁶ En anteriors estudis, realitzats pel grup d'estudi de la prostitució de la UIB, es va optar per acceptar pagar, en alguns casos de situacions de control per part de terceres persones (Ballester [et. al.], 2003).

¹⁷ Es tracta d'un límit mínim, atenent a les dificultats d'aconseguir-ho en una mostra estructural tan complexa.

3. PRINCIPALS CONCLUSIONS

Aquestes pàgines inclouen, de forma resumida, els resultats principals obtinguts en els estudis inclosos a la investigació sobre les estratègies. L'objectiu general de la investigació ha estat analitzar la diversitat de les formes de ser jove, a partir de les estratègies i trajectòries per fer front a les necessitats. Tot això, en el marc que es configura a Mallorca en els darrers anys del segle XX i primers del XXI; escenari caracteritzat per processos tan rellevants per als joves com els canvis en els comportaments demogràfics i socioculturals, la desregulació del mercat de treball, l'agreuament de les condicions d'accés a l'habitatge, la consolidació de l'Administració autonòmica o l'expansió del sistema educatiu.

Les estratègies han estat estudiades atenent a una àmplia varietat de dimensions, amb especial atenció als recursos formatius en la determinació de les trajectòries, l'estabilitat de les mateixes i la importància de les xarxes familiars i comunitàries en la seva definició.

El marc teòric, amb el qual s'orienta la investigació està format per les perspectives teòriques més rellevants per a aquest treball. Dins l'anàlisi de les estratègies, s'han considerat en especial els models desenvolupats per Pierre Bourdieu, rebutjant els models que expliquen l'acció a partir de plantejaments que suposen individus aïllats que calculen les opcions més adequades. Igualment, s'ha treballat la realitat dels joves des d'un plantejament que considera com a fonamental la hipòtesi de la diferenciació radical de formes de vida, expressada a partir de les diferents posicions socials, de les estratègies i trajectòries desenvolupades, així com des de formes de discurs també diferenciades.

En aquest context, s'ha discutit la pretensió que hi ha «una joventut», que es tracta d'un objecte de coneixement i d'una realitat amb perfils unitaris. La nostra hipòtesi ha estat que les diferències en aquesta etapa del cicle vital i social, entre les diverses formes de ser jove, són tan importants com les diferències amb les altres etapes del cicle, sigui la comparació feta amb els adults o amb qualsevol altra. D'aquí ve la importància de les tipologies i dels tres grups, internament bastant heterogenis, seleccionats per mostrar justament la dificultat de parlar d'una «joventut», la necessitat de parlar de joves, en plural, la necessitat de concretar de quins processos s'està parlant. També aquí s'ha coincidit amb els plantejaments crítics de Bourdieu sobre la mistificació de «la joventut», reconstruint el procés històric i social de «construcció» d'aquest objecte de coneixement.

També s'ha discutit, en aquest cas sense conclusions definitives, la pertinència de les caracteritzacions transicionals de la joventut, tot i reconeixent les importants aportacions fetes en aquest sentit pel Grup de Recerca Educació i Treball (GRET), els dubtes expressats creiem que són consistents i que el conjunt de l'estudi ha mostrat la seva pertinència. Les transicions són tan característiques dels joves com dels infants o de les persones majors, siguin fetes en un o altre sentit, siguin considerades socialment com més o manco importants. Les característiques diferencials dels joves, s'han de cercar en cada una de les formes de ser joves, per això no hi ha una o altra característica diferencial comú a tots.

En aquesta investigació, tenint en compte el context de Mallorca, s'ha considerat que el marc històric configurat en la darrera dècada del segle XX i primers anys del segle XXI ha afavorit el desenvolupament de determinades estratègies familiars que, en les seves formes diverses, han contribuït a construir les trajectòries dels joves de Mallorca.

En aquest sentit, si bé alguns dels resultats obtinguts s'ajusten al model de les estratègies de Bourdieu, la configuració dels processos ha resultat ser una realitat més complexa que permet captar una única perspectiva teòrica. Així, la consideració d'altres enfocaments, com algunes hipòtesis de les teories del capital humà, per exemple, ha permès introduir més elements explicatius als fenòmens observats i ha possibilitat donar resposta al fet que les característiques diferencials de les trajectòries siguin explicades també per factors com els recursos formatius. Igualment, les teories sobre la segmentació del mercat de treball o sobre el paper de les xarxes socials han resultat útils en diversos moments de l'argumentació per mostrar com es configuraven les diferents maneres de ser joves, en el primer cas, o com aquestes diferents maneres de ser joves i les estratègies que es desenvolupaven en cada cas, tenien conseqüències pel que fa a les formes de relació social.

Justament, mostrar que la situació en les xarxes socials explica les estratègies i a la vegada és un resultat del desenvolupament ha estat també un resultat apreciable de la investigació.

Revisant amb més detall les hipòtesis plantejades, es pot dir que s'ha aconseguit mostrar la seva eficàcia cognitiva, és a dir, la validesa eventual, en termes popperians. Dit d'una altra manera, els fets no han refutat les hipòtesis de la investigació.

Hipòtesi 1. Els estudis han mostrat que és correcte afirmar que no hi ha homogeneïtat a les situacions socials de les persones considerades joves, només es pot parlar de subpoblacions de joves atenent a les diverses realitats socials, econòmiques i culturals.¹⁸

Hipòtesi 2. S'ha pogut mostrar que parlar d'estratègies individuals és forçar els conceptes; de fet, hi ha processos col·lectius (familiars, socials) que expliquen la formació de les diverses estratègies i trajectòries. A més, no hi ha necessitats individuals ni capacitat per al «càlcul racional» individual previ als processos en què els diversos tipus de joves s'impliquen,¹⁹ sempre el punt de partida és un procés previ en el qual els agents ja estan inclosos. En el capítol tercer i quart s'ha mostrat quins eren aquests processos, en el capítol cinquè i sisè, s'ha mostrat primer com les famílies desenvolupaven les estratègies en aquest marc i, després, com les diverses formes de ser joves s'explicaven justament per aquests processos.

Hipòtesi 3. Les necessitats socials, entre les quals es poden incloure, entre d'altres, les necessitats de formació i reproducció de la força de treball, les necessitats d'habitatge i localització al territori, etc. expliquen les estratègies col·lectives, els processos de canvi i expressió, conscients o no, de les famílies i subpoblacions (diferents tipus de joves-classes socials). Les estratègies de les famílies per fer front a les necessitats, identificades en el capítol cinquè, expliquen les estratègies dominants entre els joves, siguin les seves estratègies habitacionals o de formació de llars, les estratègies de dilatació de la formació o siguin les estratègies de relació familiar i social.

¹⁸ Recordem la cita de Bourdieu una altra vegada, cal analitzar... «las diferencias entre las juventudes (...). Es por un formidable abuso de lenguaje que se pueden subsumir bajo el mismo concepto universos sociales que no tienen prácticamente nada en común» (2000, 144).

¹⁹ Processos d'inserció laboral i social, processos formatius dilatats, etc.

Hipòtesi 4. No s'ha pogut mostrar com les polítiques socials intervenen sobre els processos socials, reforçant-los o limitant la seva expressió i desenvolupament, tal com s'esperava poder fer. La pràctica absència de polítiques socials per a joves,²⁰ la no continuació de l'experiència del Govern del Pacte de Progrés (1999-juliol 2003) va limitar l'anàlisi que s'esperava poder fer, en el marc de l'avaluació del Pla estratègic en el qual col·laborava des del seu diagnòstic. Però, si aquesta limitació no ha permès obtenir evidència empírica sobre la seva influència, sí s'ha pogut observar una conseqüència de la primera part de la hipòtesi, la que afirmava que les famílies assumeixen el suport a les estratègies i trajectòries dels joves en absència de suport públic.

Hipòtesi 5. La hipòtesi sobre la relació entre estabilitat de les trajectòries, ocupació i formació ha estat parcialment comprovada, mitjançant l'anàlisi agregat d'una sèrie d'indicadors per cada un dels cinc grups identificats en l'anàlisi tipològica. Una de les confirmacions és que les trajectòries més erràtiques ho són per la seva ineficiència, en termes de resultats de les estratègies per fer front a les necessitats. De tal manera que les trajectòries amb major estabilitat poden ser interpretades com les estratègicament més eficients, són trajectòries en les quals s'han de produir canvis d'orientació en períodes curts de temps.

Hipòtesi 6. Pel que fa a la hipòtesi sobre les diferències entre grups,²¹ s'ha pogut mostrar efectivament que la diferència s'expressa en les trajectòries, tal com ha evidenciat l'anàlisi tipològica. Però, si les trajectòries generals donen una idea de les grans diferències entre els grups, algunes característiques internes dels grups (diferències internes) també es poden mostrar en determinades variables associades a les trajectòries com el tipus d'ocupacions dels joves o el nivell d'ingressos.

Hipòtesi 7. La darrera hipòtesi partia de l'afirmació que les trajectòries són el resultat del desenvolupament de les estratègies, de fet les subpoblacions de joves (els grups) es caracteritzen per desenvolupar trajectòries clarament diferenciades, en el marc de famílies amb estratègies diferents. Les formes de relacionar-se amb les xarxes socials i els seus discursos mostren aquestes diferències substancials. La pròpia consciència més o manco difusa de cada grup (amb les seves diverses variants), així com l'autopercepció dels joves, està relacionada amb els processos socials de diferenciació, per exemple, serà més negativa en els individus que no han pogut desenvolupar estratègies de reproducció, que només desenvolupen estratègies de supervivència, és a dir, en els individus en els quals s'observa una adaptació social precària.

Totes les anàlisis presentades s'han fet a partir d'anys de treballs de camp, d'un coneixement detallat de la realitat, en les Illes Balears, però especialment a Mallorca, de les diverses realitats i tipologies seleccionades. Aquest coneixement de primera mà ha permès utilitzar instruments provats en diversos estudis previs; aconseguir desenvolupar el treball de camp en condicions i amb

²⁰ Les polítiques de suport per a l'accés a l'habitatge són, per ara, testimonials a les Illes Balears, tot i les possibilitats obertes darrerament. Les Rendes Mímines d'Inserció no arriben als joves, segons la reglamentació vigent i l'experiència del període considerat (1996-2005).

²¹ En aquesta investigació es parla de «grup» per referir-se a «subpoblacions», és a dir, aquells sectors de la població que poden ser caracteritzats com a diferenciats, en funció de determinades variables que n'expliquen l'estructuració, situació i processos en què s'impliquen. De fet, no es pot pretendre disposar d'un cens de membres d'aquestes subpoblacions, els límits entre les diverses subpoblacions són difusos, per això es tracta de definicions aproximatives, més que d'etiquetes indiscutibles, aplicables sense cap altra consideració que complir una sèrie de requisits exteriors.

el suport de diverses organitzacions; participar en discussions repetides sobre les bases i els resultats dels treballs amb informants de procedències diverses. Aquesta contrastació d'instruments i plantejaments també es pot considerar com una conclusió dels treballs: hi ha variables operacionalitzades de tal manera que permeten una informació molt rellevant, hi ha determinades maneres de fer les entrevistes (doble sessió amb una estructura específica) o els tractaments de les dades (factorials, clústers, etc.) que poden ser aplicats a altres realitats, és a dir, que han mostrat la validesa en termes tècnics.

En qualsevol cas, aquest estudi s'ha de considerar com una aproximació més a l'estudi de les trajectòries i estratègies de les diverses maneres de ser joves, de tal manera que encara s'ha de millorar la metodologia per completar, amb un enfocament inferencial, el que aquí resta presentat amb un plantejament no paramètric o directament qualitatiu.²² Aquí s'ha mostrat que el plantejament és consistent, més endavant es podrà mostrar que el model teòric apuntat té capacitat explicativa i validesa externa, servint com a model generalitzable a la realitat dels joves de les Illes Balears i altres àmbits similars.

REFERÈNCIES

AA VV (2005). *Anàlisi de la realitat social dels joves a les Illes Balears*. Documentació no publicada. Distribució restringida en suport magnètic. Palma: Direcció General de Joventut de la Conselleria de Presidència i Esports del Govern de les Illes Balears.

Ballester, L. (dir.) (2001). *Estadística i Indicadors. UIB 2000*. Palma: Oficina de Planificació i Prospectiva, Universitat de les Illes Balears.

Ballester, L. (2004). «Els estudis universitaris a les Illes Balears». pàg. 126-149 dins: March, M. X. (dir.). *Anuari de l'educació de les Illes Balears*. Palma: Fundació Guillem Cifre de Colonya.

Ballester, L. i March, M. X. (dir.). (1998). *Estudi sociològic sobre els joves de les Illes Balears. 1997*. Palma: Direcció General de Joventut i Família. Conselleria de Presidència del Govern Balear.

Ballester, L.; Orte, C.; Perelló, J.; Jordà, M. M. (2003). «Estudi sobre la prostitució femenina a Mallorca». pàg. 103-156 dins: AA.VV. *La prostitució femenina a les Balears. Aproximació sociològica, enfocaments i perspectives*. Palma: Lleonard Muntaner.

Bourdieu, P. (2000). *Cuestiones de sociología*. Madrid: Istmo. (Edició original: *Questions de sociologie*. Paris: Minuit, 1980).

²² Una part substancial de l'estudi sí s'enfoca amb plantejaments paramètrics, com és tota l'anàlisi de conjunt de la situació dels joves i de les estratègies familiars.

